

УДК 373.2.015.31:7-053.4

Вікторія Рагозіна

ВИВЧЕННЯ ОСОБЛИВОСТЕЙ ОРГАНІЗАЦІЇ ЕСТЕТИЧНОГО ВИХОВАННЯ І РОЗВИТКУ ДІТЕЙ РАНЬОГО ВІКУ У ДНЗ УКРАЇНИ

У статті висвітлюються проблемні аспекти естетичного виховання і розвитку 1–3-річних дітей у ДНЗ України. З метою виявлення особливостей зазначеного процесу у сучасній дошкільній практиці застосовано вивчення програмно-методичної літератури, аналіз музичних занять, занять образотворчим мистецтвом, анкетування педагогів дошкільних установ регіонів України. Виявлено недостатнє знання педагогами особливостей раннього віку і специфічних методів проведення з малюками естетичної діяльності, що стає на заваді їх послідовного естетичного розвитку.

Ключові слова: естетичний розвиток, дитина раннього віку, ДНЗ, готовність педагогів до естетичного виховання і розвитку.

Проблема раннього дитинства є надзвичайно актуальною у світі. Впровадження державами програм освіти і виховання дітей молодшого віку (ВОДМ) і, тим самим, їх вкладення у розвиток соціально-культурних навичок у ранньому дитинстві дає більшу економічно-соціальну віддачу, ніж інвестиції в соціальні проекти або створення інфраструктур [2]. Навички, набуті дітьми у програмах ВОДМ, стають основою для подальшого навчання і успішного життя у майбутньому [1]. Саме тому Україна здійснює поступальні кроки у напрямку розвитку освіти і виховання дітей раннього віку на основі поєднання світових освітніх стратегій і національних педагогічних традицій і досвіду.

У річищі наукових праць з означеної проблеми питання естетичного розвитку у ранньому дитинстві найменш висвітлено. Ґрунтовні дослідження І. Павлова, В. Бехтерева, Л. Виготського, М. Красногорського, М. Щелованова, М. Касаткіна, Л. Фігуріна, Н. Аксаріної, Н. Ветлугіної, М. Кистяковської та ін., що стали фундаментом педагогіки раннього дитинства, відносяться ще до першої половини ХХ століття. Нечислені дослідження 70–90-ті років торкаються музичних уявлень, музикальності (Р. Фрідман, К. Форраї, М. Нільсон, Р. Оганджян, М. Кайтанджян), методик музичного (Т. Науменко), художнього (Т. Комарова, І. Ликова, Р. Чумічова), мовленнєвого (А. Богуш, Н. Гавриш) виховання дітей.

На часі розробка новітніх теоретико-методологічних підходів, технологій естетичного виховання і розвитку дитини у ранній період життя. Однак, введення будь-яких інновацій потребує вивчення стану

галузі з виокремленням досягнень і проблемних зон. Тож метою статті є опис проблемних аспектів сучасної практики естетичного виховання дитини раннього віку у різних видах естетичної діяльності.

У ході констатації використовувалися аналіз нормативно-правових документів, програмно-методичної літератури на предмет завдань і змісту естетичного виховання дітей 1–3-х років, вивчення досвіду ДНЗ різних регіонів України (аналіз звітів про перебіг навчально-виховної роботи, сайтів ДНЗ), анкетування і опитування педагогів, спостереження та аналіз занять. У цільові групи дослідження входили вихователі, музичні керівники ДНЗ державної та приватної форм власності, діти раннього віку столичних, міських і сільських дошкільних закладів 21-ї області України (понад 200 закладів). Стан естетичного виховання дітей 1–3-х років в умовах дошкільних установ розкривається у вигляді узагальнень за такими дослідницькими позиціями: нормативно-правове забезпечення функціонування естетичної освіти і виховання дітей раннього віку; змістове і методичне наповнення програм і посібників для педагогів; напрями естетичного виховання і розвитку дітей раннього віку; форми організації; методи і прийоми роботи з 1–3-річними дітьми; інновації і гальмівні аспекти розвитку галузі.

Дошкільна освіта, як зазначено у Законі України «Про дошкільну освіту», спрямовується на забезпечення різнобічного розвитку дитини дошкільного віку відповідно до її задатків, нахилів, здібностей, індивідуальних, психічних та фізичних особливостей, культурних потреб. Серед основних завдань – формування особистості дитини, розвиток її творчих здібностей, що реалізується змістом Базового компонента і чинними програмами. Освітня лінія *Стандарту дошкільної освіти «Дитина у світі культури»* визначає зміст естетичного виховання дитини у процесі сприймання нею мистецтва, виявлення свого ставлення до нього у різних видах художньо-продуктивної діяльності. **Аналіз естетичного компонента чинних на період 2014–2015 рр.** комплексних, додаткових, парціальних програм дозволяє зробити наступні висновки: з цього навчального року до уваги педагогів три програми розвитку дітей 1–3-х років («Дитина у дошкільні роки», «Оберіг», «Соняшник»), в яких розроблено зміст естетичного виховання. Вказані та інші програми («Дитина», «Українське дошкілля», «Радість творчості») зорієнтовані на забезпечення повноцінного розвитку усіх сфер дитини у їх взаємозв'язку, зокрема й естетичної складової. Керуючись комплексним підходом до розвитку раннього дитинства як міжнародною освітньою стратегією, що поєднує зусилля різних інституцій, автори програми «Оберіг» спрямовують її зміст і рекомендації педагогам, медикам, батькам. Програми надають педагогам зміст естетичного виховання *дитини другого року життя* у різних видах естетичної діяльності: у «Дитині у дошкільні роки» завданнями в музичній діяльності є виховання емоційного відгуку на

музику, розвиток вміння вслуховуватися у неї, розуміти її образний зміст, учити розрізняти контрасні особливості звучання, спонукати дітей до підспівування, розвивати уміння пов'язувати рухи з музикою в сюжетних музичних іграх, вправах, виконувати вільні рухи); «Обегріг» націлює вихователів розвивати образотворчі задатки дитини, сприяти маніпуляції з різними художніми матеріалами, залучати до спільних мистецьких ігор з дорослими, організовувати спільні дії у музикуванні на інструментах; у змісті «Соняшника» йдеться про прилучення малюків сприймати звуки музичних інструментів і твори, підспівувати і виконувати рухи під музику, стимулювати ігрові дії під музику; ліплення і малювання передбачає ознайомлення з сенсорними характеристиками художніх матеріалів, навчання першим технікам; театралізована діяльність – розвиток емоційного сприймання театралізованого дійства і навчання елементарним самостійним діям.

Етичне навчання і виховання дітей *третього року життя* («Дитина», «Дитина у дошкільні роки», «Українське дошкілля», «Оберіг», «Соняшник») передбачено програмами у процесі музичної, образотворчої, музично-ритмічної, театралізовано-ігрової діяльності, під час свят і розваг. Завдання *музичної діяльності* полягають у вихованні зацікавленого ставлення до музики, уважного її слухання, знайомства з музичними звуками під час гри на музичних інструментах, розвитку уміння підспівувати невеличкі пісні та ін. У *образотворчій діяльності* педагог має забезпечити спілкування дітей з творами декоративно-ужиткового мистецтва; познайомити дітей з можливостями зображувальних матеріалів і навчити простих технічних прийомів малювання, ліплення і аплікації (без наклеювання). Завданнями *музично-ритмічної діяльності* передбачено привчання дітей рухатися відповідно характеру музики, реагувати на зміну характеру музики рухами з предметами та без них, розвиток ритмічності рухів. У *театралізовано-ігровій діяльності* дітей залучають до розігрування українських народних віршиків, пісеньок, забавлянок і виконання відповідних дій, що створюють виразний ігровий образ; зацікавлюють іграми-драматизаціями, театралізованими іграми за змістом казок, інсценівками, підтримують прояви емоційних відгуків малюків на події інсценованих творів. У *художньо-мовленнєвій діяльності дітей* ознайомлюють з жанрами українського фольклору, стимулюють дітей відтворювати їх у супроводі рухів, жестів, дій з іграшками, з використанням костюмів, атрибутів, у музичному супроводі. Виразити свої емоції й почуття, помічати красу у навколишньому привчають дитину під час *ознайомлення з природою*.

Можливості естетичного розвитку малюків через розкриття етнічних, історичних, соціальних особливостей різних регіонів України реалізуються регіональною програмою «Українське дошкілля». Зміст роботи з дітьми від 2-х років збагачено творами мистецтва, знайомством з

художніми виробами та техніками народних майстрів західного регіону України.

Виявлення, збереження, розвиток художніх і творчих здібностей завдяки розширеному змістовому наповненню передбачається парціальною програмою «Радість творчості». Зміст розділів – «Захопливий світ літератури», «Краса музики», «Малятам про театр, цирк та кіно», «Образотворче мистецтво та архітектура», «Таємниці народних ремесел» та ін. допомагає формувати складові художньо-естетичної компетентності.

Реалізація змісту програм педагогами зумовлює необхідність останніх у **методичних посібниках**. Їх аналіз на предмет методик естетичного виховання дітей 1–3-х років дає підстави визначити наступне: по-перше, пропоновані програми навчання дошкільників не мають навчально-методичного супроводу у вигляді педагогічного кейсу (посібники для педагогів, методичні рекомендації, конспекти занять, музичний і дидактичний матеріал, аудіозбірки, візуальні таблиці тощо), що у повному об'ємі і комплексно надає матеріали для роботи педагога (як, наприклад, авторські навчально-методичні комплекти: Якименко С. І. «Віконечко у світ»; І. Ликова «Кольорові долоньки»). Відсутність навчально-методичного комплексу змушує вихователів використовувати доступну їм літературу, що часто не має грифу МОН України і, тим самим, не гарантує забезпечення системного і послідовного розвитку естетичних якостей дитини; по-друге, найменше літератури саме для роботи з раннім віком, а тому педагоги відчують труднощі з плануванням занять у ясельних групах, розподілом навчального змісту і методами його подання, добором дидактичного матеріалу, особливо для дітей другого року життя, по-третє, наявні посібники для роботи з одно-дворічними малюками обмежуються загальними методичним коментарем або надають конспекти занять з різних тем, які проте, зазначаючи «що робити?», не розкривають технологічний аспект («як робити?»); по-четверте, у окремих зошитах, збірках завдань для дітей застосовується «дорослий» підхід до навчання, що не відповідає особливостям віку малюків: тренаж, заскладні завдання (наприклад, ліплення об'ємної тваринки зі значною кількістю деталей), відсутність можливості творчості й експериментування з художніми матеріалами, що є потребою дитини 1–3-х років, по-п'яте, вкрай мало збірок з сучасним музичним матеріалом, відповідним потребам і інтересам малюків від року. Такі збірки з авторськими піснями мають використовуватися музичними керівниками поряд із упорядкованими збірками народних поспівок, потішок, що без сумнівів є важливими у залученні малюків до культури свого народу; по-шосте, у літературі для педагогів не представлено методик інтегрованої художньої діяльності малюків раннього віку, розробок інтегрованих занять, які б поєднували різні лінії розвитку дитини – художньої, екологічної, мовленнєвої, фізичної та ін. Все зазначене спричинює труднощі працівників ДНЗ у роботі з

раннім віком; окремі розробки, що публікуються у фахових журналах («Дошкільному вихованні» та ін.) не можуть надати систему естетичного розвитку дітей. Між тим, потреба педагогів у сучасній літературі для роботи з малюками надзвичайно велика. Про це свідчать представлені в межах експерименту звіти ДНЗ України щодо досліджуваних нами аспектів – їх узагальнення дозволило виявити наявні **тенденції естетичного виховання малюків 1–3-х років у ДНЗ**. Коротко висвітлимо їх.

Порівняно з попередніми роками в Україні протягом 2013–2014 рр. у садках збільшилась кількість дітей від 1,5 року. Педагоги у різних куточках України працюють за різними чинними програмами; можливість придбання методичної літератури в областях різна.

Важливе значення у розвитку дитини з раннього віку у ДНЗ займає естетичне виховання у різних видах естетичної діяльності. Основною формою організації *музичної діяльності* дітей у ДНЗ є *заняття* (типове, домінантне, тематичне, комплексне), яке поєднує слухання музики, спів, музично-ритмічні рухи, гру на дитячих музичних інструментах. Музичний досвід дітей збагачується звучанням музики під час ранкової гімнастики, ігор і розваг. У *образотворчій діяльності* (малювання, ліплення, конструювання, аплікації, зокрема й з природними матеріалами) педагоги намагаються поєднати технологічний аспект з розвитком творчої уяви та мислення дитини. У роботі з раннім віком використовуються нетрадиційні техніки (малювання пальчиками, долоньками, монотипія, трафарети, штампування та ін.). Малюків залучають до *театральної діяльності* через розігрування фрагментів казок, віршів. *Хореографічно розвиваються* діти під час постановки таночків, музично-рухових ігор. Справжніми подіями у мистецькому житті дітей є *дитячі свята (ранки)*, що надають можливостей дитині виразити себе через музику, поезію, танець, драматизацію, образотворче мистецтво. Помітно, що у ДНЗ проникають **нові форми естетичного виховання** – *дитячий фітнес, сучасна хореографія, бальні та народні танці, акробатика* та ін., окремі з яких охоплюють малюків близько двох років (*бейбі-танці, дитяча йога*). Новим є впровадження **інтегрованих напрямів** у простір ДНЗ – *театру моди, оперної студії, музеїв (художніх, етнографічних)*. З інших освітніх ланок (школи, палаців творчості дітей та юнацтва) у ДНЗ прийшли *гуртки*, де діти змалечку вивчають фольклор, пісні, танці, ігри, ремесла свого краю (петриківський розпис, вишивка, писанкарство, гончарство та ін.). З метою створення *розвиваючого середовища* для вихованців педагоги звертаються до зарубіжних (Р. Штайнер, М. Монтессорі, К. Орф та ін.) і вітчизняних (В. Сухомлинський, С. Русова) методик.

Все більше ДНЗ у виховному впливові на дітей поєднують свій потенціал з можливостями закладів культури і мистецтва. На базі дитячих садків створюються камерні музеї, експозиції творчості художників, музеї народного побуту (іграшки, одяг, предмети побуту), де проводяться

заняття в особливій атмосфері «живого мистецтва».

Дедалі більшого поширення в Україні набуває практика використання мистецтва *в інклюзивній освіті*, дошкільні заклади розвивають дітей з особливими потребами, упроваджуючи художньо-корекційні технології, використовують з цією метою спів, малювання, художню працю.

Поряд із державною в Україні діє дошкільна мистецька освіта і у **недержавному секторі** (центри розвитку дітей), що зумовлено соціальним замовленням. Попри позитивні аспекти, а саме: ранній початок навчання, можливість навчання з батьками, вибір педагогами авторських програм, індивідуальний і деференційований підхід у навчанні малюків, групові й індивідуальні форми навчання, гнучкість методів та ін. існують і проблемні моменти – розташованість мережі центрів у великих містах і оплата за навчання не дозволяє долучитися до естетичного виховання малюкам села і маленьких міст, а також дітям-інвалідам, сиротам та всім бажаючим.

Неформальна мистецька освіта здійснюється й у недільних школах при посольствах, храмах різних конфесій, де для дітей близько трьох років організовуються безкоштовні творчі гуртки, що розглядаються більше як корисна розвага, ніж як навчання мистецтву. Позитивним є залучення до них дітей з особливими потребами, ознайомлення з старовинними ремеслами, можливість навчатися у майстрів народного мистецтва, педагогів-фахівців. Серед недоліків – відсутність програм, наступності між дошкільною і шкільною ланками, неузгодженість в роботі педагогів. Ще однією новацією, де діти з раннього віку долучаються до художніх технік, є *дитячі майстер-класи*: вони стають традиційними і проводяться декілька разів на рік на фестивалях народної творчості, виставках рукоділля, етнографічних святах у музеях під відкритим небом та ін. Отже, у естетичному вихованні дітей в останні роки поряд з традиціями наявні тенденції, продиктовані вимогами часу, суспільно-економічними умовами в країні. У дошкільні заклади приходять малюки від року, а отже, зростають вимоги до компетентності педагогів ДНЗ. *Вивчення діяльності педагогів щодо естетичного виховання у ранньому віці* виявила проблемні зони.

Педагоги загалом зорієнтовані щодо вимог Базового компоненту дошкільної освіти. При цьому слід зазначити досить оглядове знання програми, яку реалізують: опрацювання її теоретичної частини потребує високого рівня самоорганізації, активного включення у матеріал, додаткового часу, тому педагоги більше зосереджуються на методичному коментарі. Відповіді педагогів продемонстрували фрагментарні знання психології раннього дитинства: до провідного виду діяльності у цьому віці вони відносять емоційне спілкування (домінантне для немовлят) (48 %), гру (32 %), і тільки 21 відсоток – предметно-маніпулятивну діяльність. Серед опитаних більшість вважає характерним у цьому віці не ситуативно-ділове, що є правильною відповіддю (28 %), а інші види спілкування –

ситуативно-емоційне, ситуативно-пізнавальне. 88 відсотків респондентів правильно назвали наочно-образне мислення, однак, визначити домінуючий процес у розвитку дитини 1–3-х років – сприймання, правильно змогла тільки четверта частина педагогів (26 %). Серед завдань естетичного виховання вихователі називають естетичний розвиток дитини, який розуміють по-різному: а) розвинені музичні, художні та інші здібності дитини; б) розвиток творчої уяви, образного мислення; в) умінь співати, танцювати тощо. Маючи такі досить «розмиті» уявлення, 68 % музичних керівників вказали, що не змогли б діагностувати музичний розвиток дитини. Можливо тому 78 % опитаних результати своєї діяльності – навчання дітей мистецтву вбачають у сформованих умінь дітей – у тому, що проявляється ззовні (співає поспівку, повторює рухи, грає на брязкальці) і легше відстежується (педагогами, батьками, адміністрацією закладу).

Спричинюють задуматися відповіді педагогів щодо такого «показника музичного розвитку» як умінь дітей повторювати, копіювати (лінії, рухи, фрази, ритми) дорослих, умінь виконати (пісню, рухи) на святі і практично відсутні елементи творчості дитини – експериментування з художнім матеріалом, можливість вільного й самостійного вираження у грі на інструментах, танці – між тим, що у програмах йдеться про заохочення до самостійного добору художніх інструментів, матеріалів («Соняшник»), підтримку бажання дитини до імпровізації («Оберіг»).

Помітно, що музичні керівники відчувають специфіку музичних творів для дітей раннього віку. Серед особливостей пісенного репертуару називають легкі поспівки з повторами, короткими фразами, нескладним ритмом; твори для сприймання мають відзначатися контрастними частинами, сюжетами; твори для музично-рухової діяльності мають бути ритмічними, образними і т.д. У музичному репертуарі музичних керівників пісні відомих з радянських часів композиторів А. Філіппенка, Н. Ветлугіної, М. Метлова, народних поспівок і сучасних авторів – Н. Май, В. Паронової, В. Лисенко та ін. Викликає здивування музичних керівників проведення більшості етапів музичного заняття під фонограму (і спів, і музично-ритмічні рухи, і слухання музичної казки). На питання щодо спеціальних методів роботи з малюками 1–3-х років педагоги називали наочні (показ малюнків, плакатів, показ технік малювання), словесні (бесіда, розповідь), практичні (завдання), а також репродуктивні (демонстрація зразка педагогом і повтор дитиною), що свідчить про традиційний – об'єктно-суб'єктний підхід у роботі.

Спостереження за організацією і проведенням занять педагогами ДНЗ дають підстави виявити наступне: – планування роботи по естетичному вихованню дітей раннього віку відбувається у руслі традиційної моделі освітньо-виховної роботи: 2 рази на тиждень малята отримують заняття по малюванню, ліпленню чи аплікації, 2 рази музичне

заняття, 1 раз – художньо-мовленнєва (театралізована) діяльність; – індикаторами виконання завдань програми виступають уміння дітей, їх демонстрація на святах, а вже потім – розвиток здібностей дітей. Частина занять практично повністю присвячена підготовці дітей до календарних свят (3–5 на рік); – важко зреалізованою залишається в практиці ДНЗ індивідуальний художньо-естетичний розвиток. Часто переповненість груп, значна кількість звітних документів не залишає часу педагогам на відстеження змін у розвитку кожної дитини, однак, більш вагомою причиною є нерозробленість методик діагностики дітей в умовах роботи ДНЗ; – помітною у діяльності педагогів стає їх націленість на результат дитини – малюнок, танок, виступ на святі, при цьому він розглядається як критерій успішності проведення занять і адміністрацією закладу і батьками. Зокрема, на заняттях образотворчою діяльністю педагоги часто орієнтують дитину на точне копіювання заданого зразка і намагаються «підправити», «доробити» роботу дитини, щоб «сподобалося мамі», «похвалив тато» та ін.; – у навчально-виховному процесі роботи з малюками недостатньо ігрових, де діти у власній діяльності «відкривали» можливості різних художніх матеріалів – звуків, фарб, паперу тощо. На заняттях образотворчою діяльністю використовуються найбільш традиційні олівці, гуашеві або акварельні фарби; у дітей обмежений сенсорне пізнання матеріалів, що дають цікаві образотворчі ефекти (пастель, вугілля, акрил, різнофактурні матеріали – гофрований папір, картон тощо), часто про застосування на заняттях художньою діяльністю таких простих матеріалів як чайна заварка, макарони, шматочки тканини, поліетилену педагоги не здогадуються; – домінуючим методом у роботі з дитиною є завдання, яке їй дається з коментарем вихователя, однак, рідко організується процес спільних дій (спільне музикування, спільне малювання та ін.), а також музична імпровізація, художнє експериментування; – педагоги використовують загальну методичну схему проведення етапів музичної діяльності, яка більш доцільна у роботі з старшими дітьми. Так, наприклад, заняття образотворчою діяльністю складається з: показу педагогом готової роботи – зразка, ознайомлення дітей з прийомом художньої діяльності (педагог демонструє, діти спостерігають), апробація прийому у власному малюванні дитини, корекція (словесна) педагога, процес домальовування дитиною. Для 1,5–2-річних більш доцільним були прийоми «накладання рук педагога на руки дитини» та «роби зі мною», де діти разом з педагогом, а не після його показу опрацьовують прийоми малювання, просто у експериментальній художній діяльності, якій майже немає місця у ДНЗ.

Таким чином, у розвитку галузі естетичного навчання й виховання дітей раннього віку в Україні останніх років можна констатувати позитивні зрушення – розроблені у законодавчих документах мета, завдання і зміст естетичного виховання дітей раннього віку, реалізуються програмами

навчання, виховання і розвитку дитини. Поряд з традиційними формами естетичного виховання дітей раннього віку у практиці роботи ДНЗ поширюються нові форми, що інтегрують різні види мистецтва і залучають дітей до інтегрованої мистецької діяльності, тим самим формуючи цілісну художню картину світу. Сучасними педагогами вивчається найкращий зарубіжний досвід і застосовуються вітчизняні методики. Ознайомленню малюків з культурою і мистецтвом свого регіону сприяють гурткова робота, творчі майстер-класи, свята, зустрічі з народними майстрами, вивчення музичного фольклору. Потенціал різних видів мистецтва використовується у роботі з дітьми з обмеженими можливостями. Розширюється співпраця дитячих установ з закладами культури і мистецтва, що сприяє організації камерних музеїв, експозицій у ДНЗ та проведенню мистецьких проєктів у музеях, філармоніях. Поряд з державною діють недержавна (центри розвитку дитини та ін.) та неформальна форми мистецької освіти і естетичного виховання, що відзначаються специфічними ознаками, мають позитивні напрацювання і проблемні місця у своїй діяльності.

Естетичний розвиток дітей залежить від знань і майстерності педагогів ДНЗ. Аналіз анкет і спостереження за заняттями у дитячих закладах виявили недостатню теоретичну підготовку, фрагментарність знань і слабку практикоорієнтованість педагогів. Методи роботи з малюками 1–3-х років часто застосовуються інтуїтивно, на основі свого емпіричного досвіду, без опори на психолого-педагогічну теорію або ж переносяться з практики роботи з більш старшими дітьми. Помітним є акцент діяльності педагогів на формування естетичних умінь малюків і менше – наданні можливостей для активності і саморозвитку самої дитини, практикування і експериментування з мистецькими матеріалами, спрямованість на розвиток її здібностей і творчості.

Подальших досліджень потребує розробка дієвої діагностики художньо-естетичного розвитку дітей раннього віку, діагностичного інструментарія для педагогів дошкільних установ.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Всемирный доклад по мониторингу ОДВ. – 2007. Прочная основа. Образование и воспитание детей младшего возраста // Образование для всех. – ЮНЕСКО, 2007. – Режим доступа : <http://unesdoc.unesco.org/images/0014/001477/147794r.pdf>
2. Интервью с профессором Джеймсом Хекманом. – Режим доступа : http://www.unesco.org/new/ru/world-conference-on-ecce/single-view/news/interview_with_professor_james_heckman_noted_scholar_and_nobel_prize_winner/#.VD0pmVcn-ho